

ІСТОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ: СУЧАСНІ ПІДХОДИ

УДК 821.161.1'01'371:159.922.4(091)

Солецький О. М.,

кандидат філологічних наук,

ДВНЗ “Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”

(м. Івано-Франківськ)

soletskij12@ukr.net

ДАВНЯ УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА “В” ТА “ПОЗА” КОНТЕКСТОМ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПСИХОІСТОРІЇ

Анотація

У статті обґрунтовується доречність і актуальність розгляду “давньої української літератури” в контексті національної психоісторії. Більшість спроб інтерпретації історії української літератури з позицій психоаналізу, як правило, торкаються “нового” її періоду, оминаючи давні простори нашого письменства. Проблема тут не лише у хронологічній неповноті репрезентування української літератури, з якої випадає величезний часовий період, а насамперед у оминанні надзвичайно важливого етапу трансформування художньої свідомості та психіки людини Х-XVIII століття під впливом нового релігійно-світоглядного та культурного коду.

Ключові слова: психоісторія, давня українська література, емблематичні механізми, код, комплекс, психотравма, стереотип.

Summary

The article substantiates the appropriateness and relevance of the “ancient Ukrainian literature” consideration in the context of national psychohistory. Most attempts to interpret the history of Ukrainian literature from the standpoint of psychoanalysis touch upon the “new” period of it, ignoring the phase of immemorial history of our literature.

Key words: psychohistory, ancient Ukrainian literature, emblematic mechanisms, code, complex, psychotrauma, stereotype.

Постановка проблеми та аналіз основних досліджень і публікацій. Усі спроби інтерпретації історії української літератури з позицій психоаналізу, як правило, торкаються “нового” її періоду, оминаючи давні простори нашого письменства. І “психоісторія” Н. Зборовської, “психотипологізація” М. Моклиці, як і дослідження В. Агеевої, С. Павличко, О. Забужко, А. Печарського, Л. Плюща, Б. Тихолоза [6; 10; 1; 11; 5; 13; 14; 22] та багатьох інших зосередженні на психоаналізі новітніх тенденцій художнього дискурсу. Давня література, а особливо бароковий період у цьому контексті вивчався доволі поверхово. За винятком праць П. Білоуса “Питання психології творчості в “Діяріші” Дмитра Туптала” [3] та ще кількох незначних згадок І. Франка, М. Грушевського, С. Єфремова, М. Гнатишака, Б. Криси, Д. Чижевського, Ю. Пелешенка, Н. Поплавської, Р. Радишевського, М. Возняка, В. Шевчука, М. Сулими, О. Сліпушко, Л. Ушкалова концептуальне психоаналітичне прочитання доби Бароко, на жаль, не здійснювалось. Хоча підстав для цього, на нашу думку, доволі багато.

Виділення невіршених проблем. Галина Левченко доречно відзначає, що психоісторія української літератури виглядає неповноцінною “без такої центральної постаті для формування української самосвідомості, як Григорій Сковорода, без киево-чернігівської поетичної школи, без великих реформаторів Петра Могили і Феофана Прокоповича, без так званої “католицької русі”, без полемічної літератури, не кажучи вже про киеворуське візантійство із його психологією аскетизму та релігійного і державницького подвижництва” [9, 55]. Проблема тут не лише у хронологічній неповноті репрезентування української літератури, з якої випадає величезний часовий період, а насамперед у оминанні надзвичайно важливого етапу трансформування художньої свідомості та психіки людини X-XVIII століття під впливом нового релігійно-світоглядного та культурного коду. З точки зору психоаналізу саме цей “революційний” перехідний період світоглядної реформації (нового духовного народження) наклав найбільший відбиток на ментальність нації, формуючи глибоко закорінену у підсвідомості низку комплексів та поведінкових стереотипів. Так чи інакше тут маємо очевидну підставу для констатування культурної та світоглядної психотравми, що виникла під впливом ментального переорієнтування та “кастрування”.

Формування мети і завдання статті. У першу чергу, методика психоаналізу, його домінантні категорії та аксіоми виплекані з міфологічного дискурсу, що виступає перманентним джерелом емблематичного проявлення прихованих закономірностей конкретних психічних явищ та соціально-культурних тенденцій. Стаючи кодом для вивчення новітньої психоісторії літератури Н.Зборовської, що має чітку діахронну вертикаль – від І. Котляревського до постмодерну, уже навіть етапним, поступальним способом викладу оголює чи не найважливіший період – літературу X-XVIII століття. Саме давня література найближче стоїть до первісної фольклорно-міфологічної системи, тож саме в ній найефективніше відстежувати першу світоглядну та психічну модифікацію, поетологічну, образну, ідеологічну трансформацію архетипності та лібідозності, сублімацію та психоінтеграцію. Зрештою, саме давня література латентно зберігає “емоцію” світоглядного розриву, “параноїдно-шизоїдну” і “депресивно-репараційну” реакцію на втрату зв’язку з первосвітом, яку, за методикою М. Кляйн та Н. Зборовської, варто номінувати стадією розриву з “материнськими персами”, в інших варіантах – з Прабатьком (Великим Богом). Отож, цей процес водночас висвітлює деструктивні (світоглядну смерть) і прогресивні (філогенез, духовне народження, нову психоінтеграцію) форми. Власне завдання психоаналітичної інтерпретації мало б полягати у виявленні ролі цього важливого переорієнтування, що залишило сліди депресивної травми і стало імпульсом нового національного психосинтезу, адже без нього обґрунтування усіх наступних етапів видається не зовсім логічним.

Тут вкотре на передній план виходять поняття “структури” та “інтерпретації”, адже “авторська свідомість” опосередковано виражається в конкретних структурованих інтерпретатором зв'язках всередині тексту та інтертекстуально. Категорія “коду”, яка використовується Н. Зборовською для класифікації художніх типів та їх ідеологічних підтекстів, вагомий тому доказ. “Батьківський національний код втілює духовну мужність і її критичне відношення до несвідомого [...] Батьківський імперський код втілює авторитарну маскуліність, в якій переважає інстинкт смерті над інстинктом життя [...] Материнський код найяскравіше проявляється у романтичну епоху, батьківський – у реалістичну” [6, 30]. Обираючи систему кодів для відчитування історії новітньої української літератури, авторка схематично структурує і завдяки цьому класифікує літературні “психотипи”, які окреслюються через емблематичне редукування¹.

Подібним чином варто класифікувати давню літературу. Обираючи фольклор та міф за первинні точки утвердження психодосвіду, у давніх текстах можна відстежити світоглядні трансформації, духовні переживання та психотравми. Однією з домінуючих тем давньої літератури, насамперед барокового періоду, є невдоволення марнотним “світом”, негачія сучасності та глорифікація давніх, ідеальних часів, що провокує зривання цілої системи підтем – втрати духовної цілісності, гармонії, сили, морального відступу, гріховності, соціальної деструктивності та регресії. І у автора “Слова о полку Ігоревім”, і І. Вишенського, М. Смотрицького, І. Величковського аж до Г. Сковороди ця проблематика має свій обґрунтований резонанс. Масштаби її актуальності та поширення дозволяють стверджувати наявність психологічного підтексту переживання, що сформоване під впливом емоційного невдоволення від соціальної та індивідуальної екзистенції, онтологічного дискомфорту.

Мотиви “плачу” [12, 30–40], паломництво, затворництво спричинені розчаруванням та спробами “втечі” від депресивного світу в усамітнення та мандри до сакральних топосів – “нового світу”. І затворництво, і паломництво пов'язані з відчуттям потреби інтроєктивного очищення та психоінтегративного оновлення. Вони є виявами духовного пошуку та самоідентифікації. Емоційно-виразова “химерність” культури та літератури XVI-XVIII століть, світоглядна та екзистенційна амбівалентність, лише підкреслює психічну несформованість та невизначеність, що вказує на перехідну, “дитячу” стадію онтогенезу на шляху до зрілої свідомості. Часті мотиви “сліз” та “мандрів”,

¹Більш детально про вагомість емблематичного редукування у методології психоаналізу ми пишемо у працях “Емблематичні механізми” і теорія Зигмунда Фрейда”, “Емблематичні структури психоаналізу (теорія М.Кляйн і іконічно-конвенційна сигніфікація)”, “Емблематична традиція і метод Карла Густава Юнга”, “Іконічно-конвенційна парадигма та “емблематична” акомодация “Коду української літератури” Ніли Зборовської” [18; 19; 20].

культивування “єпитимійних” покарань [21] у цьому контексті варто трактувати як експліцитні маркери філогенезисного становлення, що супроводжуються переживаннями тривоги і відповідають етапу розщеплення, відриву від “праматері” і пошуку своєї життєвої “дороги”.

“Втеча” від матеріального світу у світ духовний – це прояв емоційного дисонансу, що вказує на дисгармонію індивідуальних бажань та соціальних пропозицій. Певна річ, що в таких умовах неминучим було народження прагнень “пересотворення світу” (Б. Криса), яке “в українській поезії XVII–XVIII ст. починається з ненастанної уваги до проблем світобудови, до вічних і найзагальніших питань людського буття” [8, 4].

Особлива увага до сакральних тем, часті звертання до Бога, Христа, Богородиці, святих та аскетів – це різні рівні означення аксіологічних параметрів для нової самоідентифікації та буттєвої інтеграції. Їхньою характерною відзнакою була перманентна “інтерпретаційність”, доконечна необхідність пояснення, тлумачення та коментування Святого Письма, релігійних тем, образів у проекції людського психоемоційного становлення. Певним чином, це зумовлено стилем та ідеологією самої Біблії, що, на думку Н. Фрая, опирається на правило “метафори”: “метафорика – далеко не випадкова прикраса біблійної мови, а справді один із фундаментальних способів її мислення” [26, 95]. Тож усі типи перенесень, навіть алогічних стягнень вказують на особливу перехідну метамовність та своєрідну емблематичну смислоцентричність. Вони сфокусовані на відображенні тих емоційних сплесків, що пов’язані з феноменами любові та страждання, розуму і віри, совісті, моральності, загалом, тих переживань, що формують поняття душі, яке, на думку Е. Фрома, втратила сучасна психологія [28, 8], замінивши його категоріями “психіка” та “розум”.

Номінативні окреслення “Бог-Отець”, “Богородиця-Мати”, “Церква-Наречена”, “Церква-Мати”, що є доміантними світоглядними координатами барокової картини світу, визначають роль та місце людини як “дитини” з несформованим “єго”, що потребує батьківського захисту та опіки. Небезпечні, неконтрольовані та недосяжні для розуміння зовнішні та внутрішні буттєві колізії вказували людині на її інтелектуальну “малість” та раціональну обмеженість. У багатьох барокових авторів ці явища полісемантично концентруються у лексемі “безодня”, яка походить з богословських позначень апокаліпсису, як-то у Івана Величковського: “Ангел змія связанна в бездну вовергаєт, / єгда Христос дѣмоню силу укрощаєт” [4, 115]. У модифікованих (семантично розширених) поліфункціональних формах цей образ зустрічається у Сковороди, позначаючи “глибини” серця, Всесвіту, процеси “руху”, мислення: “Бездна дух єсть в человѣчѣ, вод всѣх ширшій и небес” [16, 69], “Трудно не потопитися в міра сего безднѣ» ” [16, 99]. На думку

Д. Чижевського, ці явища наближують вчення Г. Сковороди “до всіх пізніших наук про „підсвідоме” або ліпше позасвідоме” [29, 240]. Невипадково, саме тут відбувається перехрещення мікро- та макрокосмічних вимірів – “темні” глибини душі відповідають “темним” глибинам світу та постають як тісно пов’язані, єдиносутнісні субстанції.

Релігія, як стверджував З. Фройд, – це повторення “дитячого досвіду”. Ховаючи в собі “інфантильні” образи, вона є “продовженням більш ранньої ситуації, адже у такій безпорадності людина одного разу вже перебувала – в якості маленької дитини щодо своїх батьків, яких не без підстав треба боятися, особливо батька, що забезпечує, однак, надійний захист” [27, 151]. У барокових текстах ця метафорична “тенденція” виразно простежується і у міфологізації християнської образної парадигми, і у особливо популярних панегіричних посвятах та ляментях, де культивування “батьківства”, відношення “отець-діти” були формами структурального вираження сакральних та соціальних ідентифікацій.

У Мелетія Смотрицького це соціально-психологічне структуроване позиціонування присутнє у різноматичних текстах. Так у його “Треносі” центральний топос Церкви екстраполюється “у метафоричних конструкціях Церкви-Нареченої і Церкви-Матері [...] опозиційні відношення складаються у творі між “дітьми-відступниками”, “Богом-Отцем”, “Нареченим-Сином людським” [2, 52]. У “Ляменті світу вбогих на жалісну смерть велебного отця Леонтія Карповича”¹ архимандрита віленського Свято-Духовного братського монастиря ототожнено з батьком та ненею, що покинули дітей-сиріт на поталу мінливому світу: “Зъ отцем стада, зъ маткою сирот, вдов упалых, Зъ сыном церкви, зъ спольбратом великих и малых” [23, 204], “Же съ нас, сирот убогих, въ хлѣб слова зоставил” [23, 208]. А у трактатах “Оборона верифікації”, “Еленхус писань ущипливих”, “Суплікація” – Мелетій Смотрицький тлумачить унію як “розпинання дитини”, чого мати Україна не потерпить. Зрештою подібних метафоризацій багато й у текстах інших письменників українського бароко.

Лямент, тренос, плач – це завжди вираження пікової емоційності, що відображає переживання втрати, страху та безпорадності. Перенесення їх в “уста” та образ Церкви – це відомий в психоаналізі прийом заміщення, коли особисті страждання висловлюються символічно, через перекладання на “іншого”, а втрата церковного авторитету може

¹ У цьому тексті М.Смотрицького дослідники визначають внутрішньоструктурні емблематичні стягнення, що взаємокоординують його смисловиразність. Зокрема, Н.Поплавська у праці “Антиграфи” та “Тренос” Мелетія Смотрицького в полемічному дискурсі кінця XVI – поч. XVII ст., окреслюючи риторичні прийоми автора, зазначає: “Античні божества, які в західноєвропейському Ренесансі “оживають” як міфопоетичне узагальнення стихій природи (наприклад, Еросу) і тим само набувають статусу певної “пантеїстичної” опозиції Богові, в українського книжника є *чистою ілюстрацією* (виділення наше – О.С.) до тези Біблії “боги язичників суть біси”, стають втіленням демонічних сил” [15, 208].

ототожнюватись з втратою віри у власну особистість, що завжди зумовлене соціальним контекстом та спроектоване на вагомні соціальні маркери. Зрештою, життєві перипетії Мелетія Смотрицького спонукають до таких висновків, адже стоїчне прокламування єдиносутнісної величч Східної Церкви, що присутнє у “Ляменті”, архімандрит через більш як десяток літ змінив на ідею створення загальнонаціональної церкви у підпорядкуванні папи, а опісля й сам прилучився до унії, що, цілком логічно, завершилось для нього гоніннями та анафемою з боку колишніх православних друзів, протестом й усамітненням, очевидно, складним внутрішнім автоідентифікаційним “узгодженням”. Тут варто зосередитись на природі полемічного конфлікту в координатах іконічно-конвенційних узгоджень.

Полемічна література дійсно виглядає як феномен. Опираючись на спільну іконічну репрезентабельність, вона нагадує спроби їхнього конвенційного розмежування, що, як показує історія розгортання “діалогу”, є неможливим. Увесь іконічно-символічний, зображально-образний ряд презентування католицької та православної віри майже ідентичний, опертий на Святе Письмо і втілений у відносно однотипних наочних формах (форми соборів, іконостаси, церковні розписи, декоративні ритуально-обрядові речі). Предмет дискусії, таким чином, формується у площині риторичної та ідеологічної змагальності за історичне обґрунтування давності, відповідно першості конкретного конфесійного типу, що виглядає як цілком логічна спроба пошуку неперерваної традиції, сакрального першовитоку, умовного “батька та неньки”.

Враховуючи історичні обставини утвердження християнства в Україні, пошук “першоджерела” в координатах Святого Письма постійно відводив на чужі землі, що спонукало до визначення якоїсь особливої узгоджувальної лінії. “Захарія Копистецький, Атанасій Кальнофойський, Лазар Баранович, – зазначає Л. Ушкалов про такі спроби в “східному” таборі, – та інші православні автори, обстоюють лінію вселенської Східної Церкви, викшталтовують лінію історичної тяглості: Єрусалим – Константинополь – Київ [...] і правлять про Київ як про “другий Єрусалим”, себто як про справжнє осереддя Божої благодаті” [25, 125]. Схожі формули з протилежним визначенням першотопосу в католицькій традиції призводили до ототожнення з Римом. Уже сама актуалізація потреби обґрунтування присутності Божої благодаті за аналогом до якоїсь традиції вказувала на вагомні проблеми орієнтаційної ідентифікації, конфлікт та розрив гармонійної вертикалі, що мав психологічні підтексти. Адже сакральна вісь, що мала би вести до горішнього, небесного центру, деструктивно заламувалась на земельні топосні горизонти і аж ніяк не відповідала на першочергові екзистенційні запитання. Тож полеміка дійсно виглядала як “війна барокових метафор” [7], що констатувала ідеологічну та ідейну штучність, певну духовну безпорадність, відсутність

чітко окреслених зосереджень на більш вагомих духовних проникненнях. Значною мірою це зумовлено втратою спадкової та гармонійної іконічно-конвенційної однотипності, проникненням “чужих” знаків та топосів в сакральну парадигму української традиції.

У багатьох місцях “Треносу” М. Смотрицького розширено деталізується емоційна напруга, зумовлена динамікою структурної опозиції Церква-Мати / діти-відступники / Бог-Отець. З позицій психоаналізу у такій моделі можна відстежити і модифікацію комплексу Едипа, що достоту виразно позначає релігійну (тож і світоглядну) розірваність свідомості українців у XVII столітті, “сліпоту” у визначенні духовних пріоритетів – Церкви-Матері та Бога-Отця, складний історичний спадок сакральної орієнтації та невизначену перспективу. Сергій Бабич доречно констатує у “Треносі” М. Смотрицького “міфологізацію смислової структури” [2, 49-50], утверджуючи латентну присутність давніх моделей та схем опосередкованого вираження психоемоційних реакцій. “Принцип внутрішньої опозиції закладався у процесі конвенціоналізації християнської міфології і теологічної доктрини, які не завжди узгоджувалися на зовнішньому рівні, що створювало ілюзію абсолюту і самодостатності тієї чи іншої структури, але не вирішувало самої проблеми взаємофункціонування” [2, 49].

У тексті М. Смотрицького усі смислові вузли прив’язані до центрального мотиву “відступництва”, що концентрується у трикутнику “діти – матір – отець”, різносторонньо описаного у змінних художніх відображеннях. Автор гіперболічно нанизує усі жорстокі та нелюдські вчинки “дітей” щодо своїх сакральних батьків. Зокрема: “Діток народила і зростила, а вони зреклися мене, стали мені посміховиськом і глумом. Бо роздягли мене з шат моїх і голою з дому мого вигнали: одняли оздобу тіла мого і голови моєї окрасу забрали. Що більше! Вдень і вночі зазіхають на бідну душу мою” [17, 68]. Метафоричне оголення церковного “тіла” має виразні зорові конотації. Загалом, увесь фрагмент нагадує малюнковий опис з чітко акцентованими деталями: роздягли матір, вигнали з дому, позбавили оздоб та окрас. Він витворений у руслі барокової традиції концентрування духовних сенсів у часто вживаній візуалізації “голого тіла”, що пов’язано, на думку Л. Ушкалова, з трактуванням “людської істоти в перспективі психосоматичної цілості” [24, 88].

Таким чином, у давній українській літературі спостерігаємо достатньо виразні ознаки психологічної модифікації та транспереходу. У багатьох темах, мотивах, сюжетах та образах простежується, як культурно-ідеологічні трансформації вплинули на духовні переживання, визначили систему національних комплексів та психотравм. Водночас, спричинили світоглядну та екзистенційну амбівалентність, невдоволення марнотним “світом”, негачію сучасності та глорифікацію давніх,

ідеальних часів. Усе це, з одного боку, вказує на великий резонанс психотравми, з іншого – на творення нового психотипу, ознаками якого природно є психічна несформованість та невизначеність, що відображають перехідну, “дитячу” стадію онтогенезу на шляху до зрілої свідомості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агеєва В. Поетика парадокса: Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича / Віра Агеєва. – К. : Факт, 2006. – 432 с.
2. Бабич С. Міфологізація структури: “Тренос...” Мелетія Смотрицького у контексті барокового моделювання ідеального світу / Сергій Бабич // Актуальні проблеми сучасної філології. Літературознавство. – Випуск 7. – Рівне, 2000. – С.49–67.
3. Білоус П. Питання психології творчості в “Діяріюші” Дмитра Туптала / П. В. Білоус // Дмитро Туптало у світі українського бароко : збірник наукових праць [у надзаг.: Львівська медієвістика. – Вип.1]. – Львів : Артос-Апріорі, 2007. – С.64–71.
4. Величковській І. Твори / Іван Величковський. – К. : Наукова думка, 1972. – 191 с.
5. Забужко О. Notre Dame D'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій / Оксана Забужко. – К. : Факт, 2007. – 640 с.
6. Зборовська Н. Код української літератури. Проект психоісторії новітньої української літератури / Ніла Вікторівна Зборовська. – К. : Академвидав, 2006. – 502 с.
7. Ісіченко І. Війна барокових метафор. “Камінь” Петра Могили проти “підзорної труби” Касіяна Саковича. – Харків : Акта, 2017. – 348 с.
8. Криса Б. Пересотворення світу. Українська поезія XVII – XVIII століть / Б. С. Криса. – Львів : Свічадо, 1997. – 215 с.
9. Левченко Г. Чи варто писати психоісторію давньої української літератури? / Г. Д. Левченко // Літературознавчі студії / за ред. П. В. Білоуса. – Житомир : ЖДУ, 2008. – Випуск 2. – С. 55–67.
10. Моклиця М. Модернізм як структура: Філософія. Психологія. Поетика / М. В. Моклиця. – Луцьк : Вежа, 2002. – 390 с.
11. Павличко С. Теорія літератури / Соломія Павличко ; [передм. М. Зубрицької]. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2002. – 679 с.
12. Пелешенко Ю. “Плач Богородиці” в українській літературі / Ю. Пелешенко // Медієвістика. – Одеса : Астропринт, 1998. – Вип. 1. – С. 30–40.
13. Печарський А. Психоаналітичний аспект української белетристики першої третини ХХ сторіччя : монографія / Андрій Печарський. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. – 466 с.
14. Плющ Л. Екзод Тараса Шевченка: навколо “Москалевої криниці”: дванадцять статтів / Л. І. Плющ. – Едмонтон, 1986. – 330 с.
15. Поплавська Н. “Антиграфи” та “тренос” Мелетія Смотрицького у полемічному дискурсі кінця XVI – поч. XVII ст / Наталія Поплавська // *Studia Methodologica* : альманах. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2007. – Вип. 19. – С. 207–215.
16. Сковорода Г. Повне зібрання творів : у двох томах / Григорій Сковорода. – К. : Наукова думка, 1973. – Т. 1. – 531 с.
17. Смотрицький М. ΘΡΗΝΟΣ / Мелетій Смотрицький // Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII століття / [упоряд. В. П. Колосова, В. І. Кречотень]. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 67–93.

18. Солецький О. Емблематичні “механізми” і теорія Зигмунда Фрейда / О. М. Солецький // Прикарпатський вісник НТШ. Слово, 2017. – № 3 (39). – С. 159–171.
19. Солецький О. Емблематичні структури психоаналізу (теорія М. Кляйн і іконічно-конвенційна сигніфікація) / О. М. Солецький // Держава та регіони. Серія: Гуманітарні науки. – 2017. – № 2 (49). – С. 4–10.
20. Солецький О. Емблематична традиція і метод Карла Ґустава Юнга / О. М. Солецький // Південний архів. Збірник наукових праць. Філологічні науки. – Випуск LXVIII. – Херсон, 2017. – С. 138–142.
21. Сулима М. М. Гріхи розмаїтї: епитимійні справи XVII-XVIII ст. / Микола Сулима. – К. : Фенікс, 2005. – 256 с.
22. Тихолоз Б. Психодрама Івана Франка в дзеркалі рефлексійної поезії : студії / Богдан Тихолоз. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. – 180 с.
23. Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII століття / [упоряд. В. П. Колосова, В. І. Кречотень]. – К. : Наук. думка, 1978. – 604 с.
24. Ушкалов Л. В. З історії української літератури XVII – XVIII століть / Л. В. Ушкалов. – Харків : Акта, 1999. – 216 с.
25. Ушкалов Л. Феномен української полемічної літератури / Леонід Ушкалов // Ушкалов Л. Есеї про українське бароко. – К. : Факт-Наш час, 2006. – С. 121–132.
26. Фрай Н. Великий код: Біблія і література / Н. Фрай ; з англійської переклала Ірина Старовойт. – Львів : Літопис, 2010. – 326 с.
27. Фрейд З. Будущее одной иллюзии / Зигмунд Фрейд // Фрейд З. Собрание сочинений : в 10 томах. Том 9. – Москва : ООО “Фирма СТД”, 2008. – С. 135–191.
28. Фром Э. Психоанализ и религия / Эрих Фром. – Луганск : Биг-Прес, 2012. – 96 с.
29. Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Дмитро Чижевський ; підготовка тексту та мовна редакція Леоніда Ушкалова. – Харків : Акта, 2003. – 432 с.

Стаття надійшла до редакції 24 листопада 2017 року